

מחלוקת הראשונים בגדר בין השמשות

יוסף מימון

פתיחה

אמרו חז"ל: "בין השמשות, ספק מן היום ספק מן הלילה". ישנם הרבה נפקא-מינות הלכתיות לזמני היום, לכן חשוב להגדיר את זמן המעבר בין יום ללילה. להלן כמה דוגמאות לחשיבות הגדרת בין השמשות:

- יש הלכות שבהן חשוב לדעת מה נחשב יום ודאי (דהיינו עד תחילת ביה"ש), כגון: מניין ימי אבילות / שבעה נקיים / שמונה ימים למילה.
- יש הלכות שבהן חשוב לדעת מהו לילה ודאי (דהיינו לאחר סוף ביה"ש), כגון: עשיית מלאכה בצאת שבת, אכילת מצה בערב פסח, ספירת העומר.
- יש הלכות שבהן חוששים לתחילת ביה"ש שהוא ספק לילה, כגון: כניסת שבת (העושה מלאכה בביה"ש חייב אשם תלוי), קבלת תענית בערב יום הכיפורים ותשעה באב.
- ישנן הלכות שתלויות בבין השמשות: בהלכות שבת - שבות במקום מצווה מותרת בביה"ש (בערב שבת; ולעניין ביה"ש דמוצאי שבת מחלוקת), 'מיגו דאתקצאי' בדיני מוקצה, קניית שביתה בביה"ש; בהלכות מילה - הנולד בביה"ש נימול לתשיעי ואין מילתו דוחה שבת.

ישנן שאלות רבות על הזמנים שבין יום ללילה, שעת דמדומים - שקיעה - צאת הכוכבים ומה שביניהם: מהו הגדר ההלכתי שלהם? האם החישוב הוא אסטרונומי או שאפשר לקבוע זמנים אלו על פי הראייה? האם מחשבים בשעות קבועות או שכל יום משתנה על פי חישוב השעה הזמנית?

במאמר זה נדון במחלוקת הראשונים בגדר בין השמשות ביחס לזמנים אלו. כמו כן, נעסוק בחלק מההשלכות ההלכתיות של מחלוקת זו.

מקור הדין

כדי לעמוד על שיעור בין השמשות, נעיין בסוגייה במסכת שבת (לד): העוסקת בזה:

”תנו רבנן: בין השמשות ספק מן היום ומן הלילה, ספק כולו מן היום ספק כולו מן הלילה - מטילין אותו לחומר שני ימים. ואיזהו בין השמשות? **משתשקע החמה**, כל זמן שפני מזרח [דהיינו צד מערב] מאדימין. הכסיף¹ התחתון [הרקיע הקרוב לקרקע] ולא הכסיף העליון [גובה הרקיע] - בין השמשות, הכסיף העליון והשוה לתחתון - זהו לילה, דברי רבי יהודה. **רבי נחמיה** אומר: כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל². **רבי יוסי** אומר: בין השמשות כהרף [קריצת] עין, זה נכנס וזה יוצא ואי אפשר לעמוד עליו...

הא גופה קשיא: אמרת איזהו בין השמשות? משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין, הא הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון לילה הוא; והדר תנא הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון בין השמשות?!

אמר **רבה** אמר רב יהודה אמר שמואל: כרוך ותני: איזהו בין השמשות? משתשקע החמה, כל זמן שפני מזרח מאדימין, והכסיף התחתון ולא הכסיף העליון נמי בין השמשות. הכסיף העליון והשוה לתחתון - לילה. **ורב יוסף** אמר רב יהודה אמר שמואל: הכי קתני: משתשקע החמה, כל זמן שפני מזרח מאדימין - יום. הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון - בין השמשות. הכסיף העליון והשוה לתחתון - לילה.

ואזדו לטעמייהו. דאיתמר: שיעור בין השמשות בכמה? אמר **רבה** אמר רב יהודה אמר שמואל: שלשה חלקי מיל. מאי שלשה חלקי מיל? אילימא תלתא פלגי [3/2] מילא, נימא מיל ומחצה! אלא תלתא תילתי [3/3] מילא, נימא מיל! אלא תלתא ריבעי מילא [3/4] מיל. **ורב יוסף** אמר רב יהודה אמר שמואל: שני חלקי מיל. מאי

1 רש"י (ד"ה הכסיף) פירש: השחיר. אמנם הערוך פירש שהוא מלשון לובן, דהיינו כאשר נסתלק האדמימות (והביא ראיה מירושלמי ברכות פ"א ה"א: 'הכסיפו זהו בין השמשות, השחירו נעשה העליון שוה לתחתון זהו לילה'). ועיין בביאור הלכה (סי' רצג ד"ה שיראו) שהביא שכן משמע ברשב"א ובמאירי, וכן כתב הגר"א.

2 בשיעור מיל (בערך ק"מ) נחלקו הראשונים. המחלוקת נובעת מהבנת הסוגיא בפסחים: 'כמה מהלך אדם בינוני ביום? י' פרסאות' - דהיינו 40 מיל; נחלקו האם משערים מהנץ עד השקיעה או מעלות השחר עד צאת הכוכבים. בספר הזמנים כהלכתם (פרק ה), העלה שיש 3 דעות בזה: א. 18 דקות (וכ"כ שו"ע או"ח תנט ב; יו"ד טו ו; וכ"כ רמ"א בהגהה או"ח רסא א) - לפי זה ביה"ש 13.5 דקות; ב. 22.5 דקות - לפי זה ביה"ש 16.875 דקות; ג. 24 דקות (וכ"כ הרמב"ם) - לפי זה ביה"ש 18 דקות.

שני חלקי מיל? אילימא תרי פלגי [2/2] מילא, לימא מיל! ואלא תרי רבעי [2/4] מילא, לימא חצי מיל! אלא תרי תילתי מיל [2/3] מיל. מאי בינייהו? איכא בינייהו פלגא דדנקא [1/12].”

רבי יהודה ורבי יוסי

הכרעת הגמרא

בהמשך הגמ' (לה.) מברר רב יהודה בשם שמואל את שיטת רבי יהודה ורבי יוסי. ורבי יוחנן מכריע:

”... קא משמע לן דשלים בין השמשות דרבי יהודה, והדר מתחיל בין השמשות דרבי יוסי. אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: הלכה כרבי יהודה לענין שבת [העושה מלאכה בער"ש מתחילת ביה"ש של רבי יהודה, מביא אשם תלוי], והלכה כרבי יוסי לענין תרומה [כהן טבול יום צריך להמתין עד סוף ביה"ש של רבי יוסי].”

לדעת רבי יהודה, ביה"ש הוא פרק זמן קודם הלילה. לדעת רבי יוסי, שיעור זה הוא יום גמור. לשיטתו, ביה"ש מתחיל אחרי שנגמר ביה"ש של רבי יהודה³, ושיעורו קצר כהרף עין. למסקנת הגמ', להלכה מחמירים⁴ בשיעור ביה"ש⁵.

בביה"ל (רסא ד"ה ושיעור זמן ביה"ש), מסתפק האם מחמירים בשיעור ביה"ש רק לענין דאורייתא, אבל בדרבנן (כגון שבות בביה"ש) נפסוק להקל. למסקנה מוכיח שבערב שבת אזלינן כרבי יהודה לחומרא, אפילו בשבותין.

3 כתב הרא"ש (שבת פ"ב סי' כג), שההבדל ביניהם שיעור 49 אמה, שהוא כחצי דקה (דמשמע מהסוגיא שאין ביניהם פער כשיעור טבילה, אלא קצת פחות). וכן הביאו עוד ראשונים, וכן הביא הבית-יוסף סי' רצג. אמנם הגר"א כתב (או"ח רסא ב ד"ה שהוא ג) שביה"ש של רבי יוסי הוא תיכף אחר ביה"ש דרבי יהודה, ואפילו שיעור טבילה אין ביניהם.

4 עיין בראבי"ה (סי' קצט) שכתב: 'ואין זה תרי חומרי דסתרי אהדדי, דמספק היה פוסק. ויש דוגמא בפרק תפלת השחר בענין תפלת המנחה ותפלת הערב'.

5 ישנם מקרים שמצרפים את דעת רבי יוסי להקל. דוגמא: תפילת מנחה - נחלקו הפוסקים אם זמנה עד שקיעת החמה או עד צאת הכוכבים. במשנה ברורה (סי' רלג ס"ק יד) הביא, שבדיעבד ושעת הדחק גדול אפשר להקל להתפלל אחר השקיעה, עד רבע שעה קודם צאת הכוכבים. ומבאר בשער הציון (ס"ק כא), שסומכים על דעת רבי יוסי, שלשיטתו עדיין יום הוא.

בין השמשות במוצאי שבת

כתב רש"י (לה: ד"ה אלא לאכילה): "וכולה מילתא דרבי יוחנן לחומרא... וממילא נמי לענין מוצאי שבת לא אמרינן כרבי יהודה, דנימא דרבי יוסי ליליא הוא ושרי".

וכן כתבו תוס' (ד"ה הקשה) והרא"ש (סי' כג) והרשב"א (בחידושו לה.) והר"ן (טו. ד"ה אמר רבה), וכן כתב הטור סימן רצג: "זמן יציאת השבת להיות מותר במלאכה, הוא משישלים בין השמשות דרבי יוסי".

נולד בבין השמשות לענין מילה

בגדר ביה"ש לענין מילה, הביא השו"ע (יו"ד רסו ט) את דברי בעל העיטור, שהנולד בערב שבת, עד סוף ביה"ש של רבי יוסי - נימול ביום ראשון; והנולד במוצאי שבת, מתחילת ביה"ש של רבי יהודה (כפירוש רבה) - נימול ליום ראשון (ועיין לקמן סוגיא זו בהרחבה).

תענית

הגמ' (תענית יב.) הביאה: "ואמר רב חסדא: כל תענית שלא שקעה עליו חמה - לאו שמיה תענית [לענין ענון]". כתב הרא"ש (סי' יב), שהכוונה לצאת הכוכבים. וכן נפסק להלכה בטור ושו"ע (או"ח תקסב א). וכתב הגר"א (רסא ד"ה שהוא), שהוא שיעור תחילת השקיעה אליבא דרבי יוסי דמחמירנן כוותיה.

רבה ורב יוסף בהבנת דברי רבי יהודה

בפירוש דברי רבי יהודה, נחלקו האמוראים (בשם רב יהודה בשם שמואל): רבה - משתשקע החמה הוי בין השמשות, עד שיכסיפו פני הרקיע; רב יוסף - אף לאחר שיעור 'משתשקע החמה' עדיין יום, כשהכסיף תחתון הוי ביה"ש, כשהכסיפו כל פני הרקיע הוי לילה.

להלכה כתב הרי"ף (שבת טו.):

"הא דפסק רבי יוחנן הלכה כרבי יהודה לענין שבת, לא ידעינן אליבא דמאן פסקה, אי אליבא דרבה ואי אליבא דרב יוסף, וכיון דלא איבריר לן כמאן מיניהו

פסק עבדינן לחומרא, דאיסורא הוא וספק איסורא לחומרא, ועוד דסוגיא בכליה תלמודא כל היכא דאיפליגו רבה ורב יוסף הלכה כרבה, בר משדה קנין ומחצה⁶, הילכך משתשקע החמה איתקדיש ליה יומא ואסיר בעשיית מלאכה.

וכן כתבו לעניין כניסת שבת הרא"ש (עיין הערה 6) והרב המגיד בדעת הרמב"ם (שכתב שביה"ש מתחיל משתשקע החמה). וכן הביא הטור לענין תוספת יום הכיפורים (סימן תרח), ששיעור ביה"ש הוא אלף ות"ק אמות קודם הלילה. וכן כתב שו"ע (רסא ב): "ושיעור זמן בין השמשות הוא שלושת רבעי מיל".

צאת הכוכבים

צריכים אנו לדון ביחס שבין מחלוקת התנאים בגדר בין השמשות לבין שיעור צאת הכוכבים. שהרי רבי יהודה שיער על-פי צבע השמיים בצד מערב - "כל זמן שפני מזרח מאדימין. הכסיף התחתון... - בין השמשות, הכסיף העליון והשווה לתחתון - זהו לילה". ואף לאחר שבארו רבה ורב יוסף את דבריו, שיערו בפרק זמן מוגדר ביחס לשקיעת החמה ואינו תלוי בצאת הכוכבים, וכך שיער גם רבי נחמיה (וכך נמדד ביה"ש של רבי יוסי, שהוא מיד לאחר ביה"ש של רבי יהודה). ואילו בהמשך הסוגיא (לה). שנינו שיעור לילה ודאי:

"אמר רב יהודה אמר שמואל: כוכב אחד - יום, שניים - בין השמשות, שלושה - לילה. תניא נמי הכי: כוכב אחד - יום, שניים - בין השמשות, שלושה - לילה. אמר רבי יוסי: לא כוכבים גדולים הנראין ביום, ולא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, אלא בינונים".

וכן במסכת ברכות (ב: דייקו מהפסוק (נחמיה ד טו) שעד צאת הכוכבים יום ומשמם ואילך לילה:

"סימן לדבר צאת הכוכבים. ואף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר. שנאמר:

6 וכן הביא ראבי"ה בחידושו (סי' קצט). הרא"ש (שבת פ"ב סי' כג) הביא את דברי ה"ר יונה החולק על הרי"ף, דהא דקי"ל הלכה כרבה היינו היכא דפליגי בסברות דנפשייהו, אבל הכא מפי השמועה הם חלוקים, ותרואיהו אמרו מפי רב יהודה! אלא עבדינן כחומרי דתרווייהו. הגר"א (יו"ד רסו ס"ק יז) כתב, שדברי בעל העיטור שהביאם שו"ע לעניין ביה"ש, הם כדברי ה"ר יונה דעבדינן לחומרא ולא כדברי הרי"ף. אך הוסיף שאין נפקא מינה לדינא; הרשב"א (בחידושו שבת לה.), הביא שמורו פסק כרב יוסף, שכך מוכיחה הסוגיא, אבל הוסיף דלא עבדינן ביה עובדא לקולא אלא לחומרא.

ואנחנו עושים במלאכה, וחצִים מחזיקים ברמחים, מעלות השחר עד צאת הכוכבים'. ואומר 'והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה'. מאי ואומר? וכי תימא מכי ערבא שמשא ליליא הוא, ואינהו דמחשכי ומקדמי - תא שמע 'והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה'."

לאור קביעה זו נשאלת השאלה, מה מקום לשער את זמן הלילה על-פי צבע השמים בחלקיו השונים, כאשר יש לנו שיעור מובהק יותר, שהוא צאת הכוכבים?

יצאו כוכבים קודם שהכסיף

תירצו התוס' בשם ר"י (שבת לה. ד"ה תרי) והרשב"א (בחידושיו שבת לה:), שנחלקו התנאים מה הם כוכבים בינוניים: לדעת רבי יהודה, כל עוד לא הכסיף העליון - אי אפשר לסמוך על הכוכבים הנראים, כיוון שאין אנו בקיאים⁷ מה הם כוכבים בינוניים⁸.

מהרי"ף (שו"ת סי' ו) הרחיב בעניין סוגי הכוכבים וגודלם, והשווה בין ארבעת מילין שבין עלות השחר לזריחה (כמובא בסוגיא בפסחים צד.), לבין ארבעת מילין שבין שקיעה לצאת הכוכבים: כשם שבין עלות השחר לבין הזריחה יש הרבה כוכבים, כך גם בין השקיעה לבין צאת הכוכבים יש הרבה כוכבים, ואין אנו בקיאים בגודלם.

לאור תירוץ זה, כתב הביאור הלכה (אורח חיים רצג ד"ה שיראו) לעניין מוצאי שבת, שכל זמן שלא נסתלק האדמימות מכל כיפת הרקיע בצד מערב - אין לסמוך על הכוכבים. לכן גם בגמרא האמוראים הסתכלו אם הסתלקה האדמימות (שבת לה. - "אביי חזייה לרבא דקא דאוי למערב...") ולא שיערו בכוכבים.

עוד כתב, שאפשר שאם יצאו שלושה כוכבים קטנים, סומכים עליהם אף קודם שהכסיף. אך הסתפק בדעת הגר"א (בליקוטיו [יו"ד רסב ה] משמע שאין לסמוך

7 לשיטתם קשה מהסוגיא בפסחים (צד.), ששיערה בהילוך ארבעת מילין משקיעת החמה, ואם כן אפשר לבדוק מהו זמן כוכבים בינוניים על-פי מהלך אדם! אלא שתירצו, ששיעור הליכה הוא באדם בינוני, והסתפקו מיהו אדם בינוני.

הגר"א הביא קושיא זו, אלא שלשיטתו לא קשיא. שיעור ארבעת מילין הוא מהשקיעה עד יציאת כל הכוכבים הקטנים, ושיעור משהכסיף הוא על יציאת שלושה כוכבים בינוניים. ועוד, לשיטתו, אי אפשר לשער שיעור ארבעת מילין, כיוון שאינו בכל זמן אלא משתנה בכל מקום ובכל זמן לפי האופק.

8 עיין במאירי (שבת לד:), שכתב, ששיעור צאת שלושה כוכבים שווה להכספת פני עליון, אך כיוון שאין בקיאים בהכספת פני עליון, הביאו הפוסקים שיעור ראיית שלושה כוכבים בינוניים.

ובביאוריו [שם ס"ק ט] אין הכרע לזה).

הכסיף קודם צאת הכוכבים

ביאור הלכה (רסא ד"ה שהוא; רצג ד"ה שלשה כוכבים) כתב, שצאת הכוכבים הוא הסימן המובהק ללילה (על-פי הגמרא בברכות שהבאנו לעיל), וקודם לכן לא הוי לילה ודאי, וסימן זה שייך בכל מקום ובכל זמן. לכן אין לעשות מלאכה במוצ"ש עד צאת שלושה כוכבים קטנים (כיוון שאין אנו בקיאים בבינוניים).

יוצא מהאמור, שביציאת 3 כוכבים + הכסיף עליון והשווה לתחתון - הוי לילה ודאי. וכן כתב ביאור הלכה (רסא סוף ד"ה שהוא), לעניין שעות זמניות בימים הארוכים, שלאחר סימנים אלו, אין צורך להמתין לשעות זמניות אף לשיטת ר"ת (שנבאר לקמן): "דאביי הוה מסתכל על סימנא דהכסיף, עין שם בגמרא, ומשמע דבסימן זה לבד היה מסתפק. ונהי דאין אנו בקיאים כל כך כמותם, על כל פנים בהצטרף גם כן סימן הכוכבים בודאי שוב אין לנו להחמיר יותר".

בירור בדעת רבי יהודה

הגמ' ביארה, שההבדל בין רבה לרב יוסף בדעת רבי יהודה, הוא 1/12 מיל: לרבה - בין השמשות מתחיל 3/4 מיל קודם הלילה, לרב יוסף - ביה"ש מתחיל 2/3 מיל קודם הלילה. לפי זה, דברי רבי יהודה כאן, סותרים את דבריו במסכת פסחים (צד.):

"מיתיבי: רבי יהודה אומר: עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תדע, כמה מהלך אדם בינוני ביום? עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה - ארבעת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים [שהוא לילה - כדאמרינן בברכות] - ארבעת מילין, נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום".

הרי שהשיעור בין שקיעת החמה לצאת הכוכבים זהה לשיעור שבין עלות השחר לזריחה - ארבעה מילין! מחמת קושיא זו נאמרו שלוש שיטות בגדר בין השמשות:

1. ר"ת⁹ - ישנן שתי שקיעות: 'שקיעת החמה' (פסחים) = כשמתחילה להיכנס ברקיע - עדיין יום! כעבור $3/4$ מיל הוי שיעור 'משתשקע החמה' (שבת) = סוף שקיעת החמה, שנשקעה ברקיע ועדיין כנגד חלונה - דהיינו בין השמשות¹⁰! כעבור $3/4$ מיל הוי צאת הכוכבים. סה"כ 4 מילין.
2. גר"א¹¹ - בין השמשות מתחיל בשקיעת החמה! (לשיטתו, 'משתשקע' = תחילת שקיעה, דלא כר"ת שפירש סוף שקיעה). כעבור $3/4$ מיל יוצאים 3 כוכבים בינוניים (ועל כך דיברה הסוגיא בשבת). כעבור 4 מילין מהשקיעה, יוצאים כל הכוכבים (ועל כך דברה הסוגיא בפסחים¹²).
3. רא"ם¹³ - 'משתשקע החמה' (שבת) - $3/4$ מיל קודם שקיעת החמה, שנוטה מעט ומכירים העולם שרוצה להיכנס בעובי הרקיע - הוי בין השמשות!; 'שקיעת החמה' (פסחים) - כשמתחלת החמה לשקוע ולהיכנס בעובי הרקיע, מתחילים הכוכבים לרדת למשול בלילה - לכן הוי לילה. כעבור 5 מילין (כדברי עולא¹⁴), גמרו כל הכוכבים לצאת.

רבנו תם והגאונים

מסלול השמש

נתבונן בלשונו של רבנו תם בספר הישר, שאותו ציטטו הראשונים:

9 ספר הישר חלק החידושים, סי' רכא; הראשונים ציטטו דבריו, יש שהשתמשו במושגים: תחילת שקיעה וסוף שקיעה, ויש שהשתמשו במושגים: שקיעה ראשונה ושקיעה שנייה.

10 המעיין בדבריו בספר הישר, יראה שסובר שלשון 'משתשקע החמה' בכל מקום - הוא לאחר ששקעה החמה לגמרי ויצאו הכוכבים (ראיה לכך מחנוכה, ומפיגול בקודשים). אמנם, בסוגיא בשבת, כיוון שכתוב 'משתשקע החמה, כל זמן שפני מזרח מאדימין...' - מוכרחים לפרש שעדיין לא שקעה לגמרי, אלא היא כנגד חלונה.

11 חזר על שיטתו בכמה מקומות, מתוכם: או"ח רסא ד"ה שהוא ג; יו"ד רסב ה בליקוטים; עיין לקמן שזוהי שיטת הגאונים שהביא מהר"ם אלשקר, אלא שכאן הבאנו את הסבר הגר"א ליישוב הסתירה שבין הגמרות.

12 לפירוש זה, אין נפקא-מינה לדינא לשיעור ארבעת מילין, אלא לשיעור מהלך אדם ביום (שזהו נושא הסוגיא דפסחים), שעדיין יכול ללכת בשיעור זה, שיש עדיין קצת אור; וכן לפירוש זה אין נפק"מ לדיוקי לשון במושג שקיעה (משתשקע/שקיעת...). - תמיד הכוונה לתחילת שקיעה.

13 ספר היראים סי' רעד.

14 בגמ' (פסחים צג:): סובר עולא כדעת רבי יוחנן, שמעלות השחר לזריחה, או מהשקיעה לצאת הכוכבים, הוי 5 מילין. הגמ' מקשה עליו מדברי רבי יהודה ולמסקנה איתותב עולא. אמנם, יש מהראשונים שנקטו כדעת עולא להלכה, ונפקא מינה לחישוב זמני היום.

“אלא משתשקע החמה - שכבר נכנסה ברקיע, ועברה בעוביו של רקיע והוא עדיין כנגד החלון. ומשום שעדיין לא עבר את חלונו, ולא פסק חלונו ללכת אחרי הכיפה - הוא מטיל זהורורין ומאדים מושבו”.

מושגים אלו - עוביו של רקיע, חלונו של רקיע, אחרי הכיפה (התואמים את דברי רבי יהודה דפסחים: “עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום”) - נובעים מהבנת מסלול השמש בכל יום. הגמ' (פסחים צד:), מביאה מחלוקת בין חכמי ישראל לחכמי אומות העולם:

“תנו רבנן: חכמי ישראל אומרים: ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע נזורחת על הארץ ובלילה למעלה מן הרקיע, וחכמי אומות העולם אומרים: ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למטה מן הקרקע. אמר רבי: ונראין דבריהן מדברינו, שביום מעינות צונגין ובלילה רותחין”.

חכמי ישראל הבינו, שביום השמש יורדת ומאירה מתחת לרקיע. בלילה, לאחר שנכסית השמש מעינינו במערב, היא עולה בקו ישר בעובי הרקיע, וכשמגיעה לקצה העליון נכנסת דרך חלון אל אחורי הכיפה מעל לרקיע. שם חוזרת לאחוריה, עד שמגיעה למזרח וזורחת בבוקר.

לכאורה שיטת ר"ת כסברת חכמי ישראל. תחילת השקיעה היא בשעה שהשמש נכסית מעינינו. לאחר מכן עולה השמש בעוביו של רקיע, במשך $\frac{3}{4}$ מיל. בסוף שקיעה, שהיא שקיעה שנייה, עומדת השמש כנגד חלונו. לאחר $\frac{3}{4}$ מיל, נכנסית השמש מעל לרקיע. לעומת זאת, לשיטת חכמי אומות העולם, השמש שוקעת כלפי מטה ולא שייך לדבר על שני שלבים בשקיעה.

מדברי רבי משמע שחכמי אומות העולם ניצחו את חכמי ישראל¹⁵. וכן כתב הרמב"ם במורה נבוכים (ח"ב פ"ח):

“וכבר ידעת הכרעתם דעת חכמי אומות העולם על דעתם בענייני התכונה האלו; והוא אמרם בפרוש: ונצחו חכמי אומות העולם. וזה אמת, כי העניינים

15 עיין בשו"ת מהר"ם אלשקר (סימן צו) וכן בלחם משנה (רמב"ם שבת פ"ה ה"ד), שהביאו מקור זה כקושיא לר"ת; אולם, עיין בשו"ת רדב"ז (ח"ד סי' רפב) שכתב, שאע"פ שחכמי ישראל הודו לחכמי אוה"ע, אין נפקא מינה לעניין שיעור ביה"ש, דמחלוקתם הייתה רק בציוור השקיעה ולא בשיעורה.

העיוניים אמנם דיבר בהם כל מי שדיבר כפי מה שהביא אליו העיון, ולזה יאמן
מה שהתאמת מופתו".

מהר"ם אלשקר (שו"ת סי' צו) הביא את לשון הגאונים, רב שרירא גאון ורבינו האי
גאון, הסוברים שאכן חזרו בהם חכמי ישראל, ודברי רבי יהודה במסכת פסחים
נדחים, שהם כסברתם הראשונה של חכמי ישראל¹⁶. וכן דייק מלשון רבינו נסים
גאון ומדברי רש"י והרי"ף, וכן הביא דברי רבי אברהם החסיד בן אברהם. לדבריו,
הגאונים חולקים על ר"ת וסוברים, שכבר משקיעת החמה הוי בין השמשות.

אמנם בשיטה מקובצת (כתובות יג:) הביא את דעת ר"ת בהכרעת המחלוקת:
"וכן שמעתי משמו של ר"ת ז"ל שהיה אומר כן, על הא דאמרינן בפרק מי שהיה
טמא (צד:) חכמי ישראל אומרים גלגל קבוע ומזלות חוזרים, וחכמי אומות העולם
אומרים וכו', ואמרינן התם אמר רבי תשובה לדבריהם כו', ואמר ר"ת ז"ל דאע"ג
דנצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל, היינו נצחון בטענות, אבל האמת הוא
כחכמי ישראל, והיינו דאמרינן בתפילה ובוקע חלוני רקיע".

יש אחרונים שכתבו, שגם שיטת הגאונים שהביא מהר"ם אלשקר איננה ברורה.
שהרי הראשונים לא הביאו את שיטת הגאונים בסוגיא זו אלא הביאו את שיטת
ר"ת, ויש שהביאו את שיטת הרא"ם ושללו אותה. גם המעיין בבית יוסף, שחוזר
על סוגיא זו בכמה מקומות, יראה שלא הזכיר כלום משיטה זו. רק האחרונים שבאו
אחרי מהר"ם אלשקר, הביאו את דברי הגאונים כדבריו. איך ייתכן שדברי הגאונים
נעלמו מכל הראשונים¹⁷? ועוד קשה מהרשב"א (בחידושי ברכות ב:) שהביא דברי
רב האי גאון כר"ת! וכן הביא הרז"ה (המאור ריש ברכות) גירסת הגאונים לגמרא
כדברי ר"ת! על כן כתב מהר"י פארג'י (שו"ת מהרי"ף סי' מז) ועוד אחרונים, שאף
הגאונים סברו כר"ת.

16 מהר"ם אלשקר כתב לתוך הקושיא בין מסכת שבת לפסחים, שרבי יהודה סבר בילדותו כחכמי ישראל
ולאחר מכן חזר בו וסבר כחכמי אומות העולם - לפי דבריו הלכה כסוגיא בשבת; לעומתו הגר"א יישב בין
הסוגיות אף לגאונים (עיין לעיל).

17 כיום, טענה זו קשה, שהרי הודפסה תשובתם של הגאונים (גנוי קדם חלק חמישי עמ' 37; הזמנים כהלכה
עמ' תרמ"ה), שכנראה לא הייתה בידי האחרונים (לכן ציטטו קטעים ממנה מתוך מהר"ם אלשקר); עיין ביביע
אומר (ח"ב חאו"ח סי' כא), שמשמע מדבריו שהבין שיש מחלוקת בין הגאונים ולא כולם סוברים נגד ר"ת.

משמעות הלכתית

כפי שהקדמנו, לזמני יום/בין השמשות/לילה יש הרבה נפק"מ הלכתיות. נדון בחלק מהשפעות מחלוקת זו:

- **כניסת שבת:** גאונים - העושה מלאכה אחר השקיעה חייב אשם תלוי; ר"ת - לאחר השקיעה עדיין יום ומותר בעשיית מלאכה, עד לאחר $\frac{3}{4}$ מיל¹⁸.
- **צאת שבת** (הלכה כרבי יוסי): גאונים - כעבור $\frac{4}{3}$ מיל + מהלך 49 אמה (עיין הערה 3) מהשקיעה מותר לעשות מלאכה; ר"ת - אסור לעשות מלאכה עד לאחר 4 מילין ו-49 אמה.
- **מילת ביה"ש:** נרחיב קצת בסוגיא זו: הנה פסק השו"ע (או"ח שלא ד; יו"ד רסו ח), שמילה שספק אם זמנה בשבת - אינה דוחה שבת. לכן הנולד בביה"ש - נימול ליום ראשון;
- נולד בביה"ש בערב שבת: אי אפשר למול ביום שישי, שמא ביה"ש לילה והוי מילה מוקדמת (אסור למול קודם זריחה של יום שמיני, דכתיב "וביום השמיני"; יו"ד רסב א). אי אפשר למול בשבת, שמא ביה"ש יום והוי מילה שלא בזמנה שאינה דוחה שבת; ולכן נימול ליום ראשון.
- נולד במוצאי שבת: אי אפשר למול בשבת, שמא ביה"ש לילה - ולכן נימול ליום ראשון.

כבר הבאנו לעיל, את דברי השו"ע (רסו ט) בגדר בין השמשות לעניין מילה. וזו לשונו בבית יוסף:

"כתב בעל העיטור דבפלוגתא דשיעור בין השמשות סוף פרק במה מדליקין (שבת לד:) דאיפליגו ביה תנאי ואמוראי, מספקא לרבי יוחנן (שם לה.) אי הלכה כרבי יהודה או כרבי יוסי. הילכך, אי אתיליד ינוקא משתשקע החמה - ספק הוא עד דשלים בין השמשות דרבי יוסי [דהיינו הזמן המאוחר ביותר שמסתיים ביה"ש] ונימול לעשרה, ואי אתיליד במוצאי שבת משתשקע החמה - מספקא לן אי כרבה אי כרב

18 נפק"מ נוספת שקשורה לכניסת שבת - זמן הדלקת נרות. הזמן המוקדם להדלקת נרות, הוא פלג המנחה (5 דק' קודם השקיעה). פלג המנחה לר"ת הוא 3 דקות קודם השקיעה הרגילה. לשיטתו, המדליק בזמן הדלקת נרות הכתוב בלוחות (20 דק' לפני השקיעה) - מברך ברכה לבטלה! בזה כולנו פוסקים כשיטת הגאונים.

יוסף, ועבדינן לחומרא [דהיינו הזמן המוקדם ביותר שמתחיל ביה"ש], כרבה דמשוי ליה בין השמשות ונימול לתשעה, עכ"ל".

סוגיא זו היא המכריעה בין שיטת ר"ת לשיטה המקובלת כשיטת הגאונים. שהרי גם המחמירים בערב שבת כשיטת הגאונים, אך ליבם נוטה לשיטת ר"ת, מתי ימולו תינוק שנולד בע"ש לאחר 3/4 מיל מתחילת שקיעה אך קודם סוף שקיעה? לגאונים הוי לילה ודאי וצריך לחלל שבת למולו, ואילו לר"ת הוי יום ודאי וצריך למולו ביום שישי! כנ"ל במוצאי שבת, גם המחמירים כשיטת ר"ת אך מודים שסברת הגאונים עיקר, תינוק הנולד בזמן זה מתי נימול? לגאונים הוי לילה וצריך למולו ביום א', ואילו לר"ת הוי יום וצריך לחלל שבת למולו! הרי כאן, הוי חומרו קולו וקולו חומרו!

שאלה כעין זו נשאל מהר"ם אלשקר: מתי נימול תינוק שנולד בערב שבת לאחר שקיעה: האם כגאונים דהוי ביה"ש ונימול ביום א', או כר"ת דהוי יום ודאי ונימול ביום ו'?

הש"ך (יו"ד רסו ס"ק יא), הביא את דברי המהר"ם אלשקר ואת תמצית תשובתו, דהוי ביה"ש כדעת הגאונים, לכן נימול ביום ראשון. לעומת זאת, מגן אברהם, אליה-רבה ופרי מגדים (או"ח שלא ס"ק ב) כתבו כדעת ר"ת, דלאחר ביה"ש של הגאונים הוי יום גמור עד סוף שקיעה: הנולד בע"ש בזמן זה - נימול ביום שישי, הנולד במוצ"ש בזמן זה - נימול בשבת¹⁹.

ההלכה והמציאות

שיטת הגאונים

יש לשאול: לשיטת הגאונים, שלאחר 3/4 מיל מהשקיעה (בין 13.5 דקות ל-18 דקות; כמבואר בהערה 2) הוי צאת הכוכבים - כיום המציאות בארץ ישראל מוכיחה שבשיעור זה עדיין אין שלושה כוכבים!

הגר"א סובר שאי אפשר להקשות מדברי הגמרא על המציאות בימינו. לשיטתו, עיקר הלימוד מהגמ' הוא לגבי תחילת זמן ביה"ש - משקיעת החמה. אמנם, סוף ביה"ש הוא ביציאת 3 כוכבים בינוניים (וכיוון שאין אנו בקיאים בגודל הכוכבים,

19 עיין בפסקי תשובות (חלק הלכות שבת עמ' רטו - רטז), שהביא את תשובות האחרונים בנידון.

ממתינים ל-3 כוכבים קטנים), לפי האופק של אותו מקום. לכן שיעור $3/4$ מיל ששיערה הגמ' לצאת הכוכבים לא בהכרח מעשי למציאות שלנו²⁰. וכן נוהגים בלוחות של ימינו, להוציא את השבת כ-40 דקות אחרי השקיעה (כדברי כף החיים: "שני שלישי שעה" / ברכי יוסף: "שניים שלוש מיל"), שאז ודאי הוי צאת הכוכבים גם במציאות²¹.

שיטת רבנו תם

ההבנה הפשוטה בדעת ר"ת, שהוא מתייחס גם לתחילת ביה"ש וגם לתחילת לילה ודאי. דהיינו: ארבעת מילין מהשקיעה = לילה ודאי; $3/4$ מיל קודם לכן = ביה"ש. הקושי הגדול בשיטה זו, שהמציאות מוכיחה ששלושה כוכבים (שהם שיעור לילה ודאי כדלעיל) יוצאים הרבה קודם שיעור זה²²!

הרבה אחרונים דחו את דעת ר"ת מפני קושיא זו. יש שכתבו ששיטת ר"ת תאמה את המציאות שבה חי בצרפת, אבל אם היה מגיע לארץ ישראל, היה משנה את דעתו. הגר"ע יוסף (הליכות עולם ח"ג עמ' קמה) דחה טענות אלו, שח"ו לומר שר"ת לא הכיר את המציאות, ועוד - שגם רבי יהודה (שמדבריו נבעה שיטת ר"ת) וגם מרן ופוסקים נוספים שנקטו בדעת ר"ת - חיו בארץ ישראל וראו את המציאות, ובכל זאת לא שינו שיטתם.

בעל מנחת כהן חידש, שלכו"ע לילה ודאי אכן תלוי בצאת שלושה כוכבים בינוניים. המחלוקת בין הגאונים לר"ת היא בתחילת בין השמשות: לגאונים - בשקיעה; לר"ת - $3/4$ מיל קודם צאת הכוכבים של אותו מקום²³.

20 עיין בדבריו או"ח רסא ד"ה שהוא ג; וכן הבאנו לעיל בדברי הביאור הלכה בענין הכסיף קודם צאת הכוכבים.

21 עיין בספר זמנים כהלכתם (עמ' כח-כט), שהביא נסיונות שונים שנערכו, ע"מ להתאים את המציאות לגמרא. עוד הביא, שיש סוברים שכיום נחלש כוח הראות ואיננו מזהים את הכוכבים הראשונים שיוצאים.

22 ביאור הלכה (רצג ד"ה עד), מפנה את השאלה לשו"ע: בערב שבת כתב השו"ע כר"ת (כפי שנביא לקמן), ואילו במוצ"ש כתב, שלא לעשות מלאכה עד יציאת שלושה כוכבים קטנים, ולא כתב לחכות עד סוף שיעור ארבעת מילין! ותירץ, שאפשר לומר, שסובר שבצאת 3 כוכבים מסתמא נשלם שיעור 4 מילין. לפי זה, אם יודעים בוודאות שלא נשלם השיעור - צריך להמתין עד סוף השיעור ולא סגי בשלושה כוכבים; במשנה ברורה (ס"ק ו) תירץ, שמדובר כשלא ידע את זמן השקיעה בגלל הענן.

23 רק במקום שבו צאת הכוכבים יותר מארבעה מילין מהשקיעה, בין השמשות יהיה כעבור $3/4$ מיל מהשקיעה עד צאת הכוכבים.

בסימן רסא חשש הביאור הלכה (ד"ה קודם הלילה) לשיטה זו וכתב, שכיוון ששיעור ארבעת מילין משתנה לפי האופק והזמן, אי אפשר לעשות מלאכה בער"ש עד סוף ארבעת מילין אפילו לדעת ר"ת, אלא צריך לפרוש חצי שעה (שיעור הכולל ביה"ש ותוספת שבת) קודם הזמן שרגילות להיראות הכוכבים באותו מקום.

אמנם בא לידי מאמר מהרב ישראל אביחי²⁴, שהקשה ופירק והוכיח, שדעת ר"ת איננה כמו שהבינו האחרונים, אלא דעת ר"ת כדעת הגאונים (לשיטתו, כך גם הבינו הראשונים והשו"ע בדעת ר"ת). דהיינו: שקיעה ראשונה - משעה שהשמש נוטה כלפי מערב ואינה מאירה בשיא כוחה על הארץ, וזהו במשך $3\frac{1}{4}$ מיל; שקיעה שנייה - משעה שנכסית מעינינו - הוי בין השמשות במשך $3/4$ מיל.

ראשונים ופוסקים

הרבה ראשונים הביאו על הסוגיא בשבת את קושיית ר"ת ואת תירוצו. מתוכם, תוס' (ד"ה תרי תילתי מיל; וכ"ה בפסחים ד"ה ר' יהודה), ר"ן (שבת טו.; וכ"כ ביומא ב:), ריטב"א בחידושיו, מאירי.

הר"ן הביא ראיה לכך מירושלמי²⁵, והוסיף שכן דעת הרמב"ן. הרשב"א הביא סוגיא זו, אלא שהוקשה לו מירושלמי²⁶ ונשאר בצ"ע.

הרא"ש לא הזכיר כלום מזה בסוגיא בשבת, אמנם בתוספות הרא"ש על הסוגיא, הביא את דברי ר"ת, וכן בסוגיא בתענית, כתב ע"פ דברי ר"ת (רא"ש תענית סי' יב)²⁷.

24 וכן כתב ר' יעקב רקח; ועיין בספר זמנים כהלכתם (עמ' קצח), שהביא אחרונים נוספים: חידושי רז"ה, שו"ת בני ציון, דבר יהושע, יצחק ירנן.

25 ברכות פ"א ה"א - "רבי אומר: הלבנה בתקופתה, התחיל גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה לעלות - זהו בין השמשות. אמר רבי חנינא [משבש את לשון הברייתא]: סוף גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה לעלות."

26 ברכות פ"א ה"א - "ר' חנינא חברהון דרבנן בעי: כמה דאת אמר בערבית, נראו שלשה כוכבים אע"פ שהחמה נתונה באמצע [עובי] הרקיע לילה הוא, ומר אף בשחרית כן? א"ר אבא: כתיב "השמש יצא על הארץ ולוט בא צוערה", וכתיב "ובא השמש וטהר" - מקיש יציאתו לביאתו: מה ביאתו משיתכסה מן הבריות, אף יציאתו לכשיתודע לבריות...".

27 בחזון עובדיה (שבת ח"א עמ' רסט), הוסיף שכן דעת הראב"ד, הרז"ה, הרא"ה, בעל המאורות, הראב"ן, הסמ"ג, הרוקח, רבינו פרץ, רבינו ירוחם ועוד. ובשו"ת יביע אומר ח"ב חאו"ח סי' כא הביא דברי הראשונים באריכות.

בשו"ת בתני כהונה (ח"ב סי' ד) העיר על העובדה שרוב הראשונים כתבו כר"ת:

"ואמנם כי אתינן עלה אסוגין דעלמא דאזלא דלא כר"ת, ופשטה הוראה בכל תפוצות ישראל כסברת החולקים ואפילו בשבת, אף כי לפי הספרים הנמצאים נראה שרוב הראשונים תפסו עיקר כסברת ר"ת, מכל מקום הואיל ובמספר הדורות מדור דור סוגיין דעלמא דלא כוותיה, אית לן למימר שמאז ומקדם גמרו רוב הראשונים דלא כר"ת, אלא שלא זכינו לדבריהם בכתובים".

רי"ף ורמב"ם

הרי"ף (שבת טו.) הביא את מחלוקת התנאים והכריע כדעת רבה בפירוש דברי רבי יהודה. לבסוף סיכם:

"הילכך משתשקע החמה איתקדיש ליה יומא ואסיר בעשיית מלאכה".

וכן כתב הרמב"ם (הלכות שבת ה ד):

"משתשקע החמה, עד שיראו שלשה כוכבים בינוניים, הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום. והוא ספק מן היום ספק מן הלילה, ודנין בו להחמיר בכל מקום... ומשיראו שלשה כוכבים אלו הבינוניים - הרי זה לילה ודאי".

הרי"ף והרמב"ם משתמשים בלשון הגמרא - 'משתשקע החמה' (וכן כתב הטור לקמן). השאלה העולה לנו, האם מושג 'משתשקע החמה' שכתבו הראשונים, מתפרש כפי שבארנו בגמרא (סוף שקיעה כר"ת)? או שמא הוא כפשוטו, שבשקיעת החמה הוי ביה"ש, ולישנא דגמרא נקטו?

לאחר שחידש מהר"ם אלשקר את שיטת הגאונים, הביא שדברי הרי"ף והרמב"ם כגאונים (וכן הוכיח מדברי ר' אברהם בן אברהם, שכל דבריו מדברי אביו). וכן כתב מהרלב"ח ועוד אחרונים. לעומת זאת, מהרי"ף (שו"ת מהרי"ף סי' מז) הוכיח, שסתם שקיעה בדברי הרי"ף והרמב"ם, היא סוף שקיעה, וכדעת ר"ת. וכן בשו"ת רדב"ז (ח"ד סי' רפב) הוכיח בדברי הרמב"ם בהלכות קידוש החודש, שסובר כר"ת. וכן כתב הגר"ע יוסף (יביע אומר ח"ב סי' כא) והוכיח דבריו מפירוש המשניות לרמב"ם. טענה נוספת, שאם אכן זוהי סברתם של הרי"ף והרמב"ם, השו"ע היה פוסק כמותם או לפחות מציין שיטתם בבית יוסף.

טור

הטור (אורח חיים סימן רסא) הביא את דין ביה"ש בערב שבת, וזו לשונו: "ספק חשיכה ספק אינה חשיכה, אין מעשרין את הודאי ואין מטבילין את הכלים ואין מדליקין את הנרות, והוא בין השמשות, שהוא ספק יום ספק לילה. וזמנו משתשקע החמה ואילך".

הב"י הבין שהטור חלק על דברי ר"ת, ותמה על הטור ששינה מדברי אביו הרא"ש. בסוף דבריו כתב הב"י: "והגאון מהר"י אבוהב ז"ל כתב שרבינו סובר כדעת ר"ת ונדחק בפירוש לשון רבינו".

אמנם גם הב"ח פירש שדעת הטור כדעת ר"ת, וזו לשונו: "כאן לא פירש דבריו, אי תחילת שקיעה קאמר או סוף שקיעה קאמר, אבל בסימן תר"ח כתב דזמן בין השמשות מהלך אלף ות"ק אמה קודם הלילה... וכל זה פירש ר"ת בפרק במה מדליקין"²⁸.

שולחן ערוך

קודם שנביא את דברי השו"ע, נקדים הקדמה קצרה.

בגמ' ביומא (פא:) דורש רב אחא בר יעקב מהפסוקים, שצריך להוסיף מחול על הקודש ביום הכיפורים, ומשם נלמד גם לשבתות וימים טובים²⁹. וכן פסקו רי"ף, רא"ש, הרב המגיד בשם רמב"ן, וכן פסק אליה רבה, וכן סתם שו"ע סי' רצג (סעיף ב)³⁰. שיעור תוספת זו לא נקבע בפירוש בגמרא, וכתבו התוס' והרא"ש, שלא סגי בתוספת כל דהו. במשנה ברורה (רסא ס"ק כג) סתם כדברי החיי אדם, ששיעור

28 הב"ח הביא גם שיטת הראב"ן (דשלושת רבעי מיל בתחילת השקיעה הוה ליה ביה"ש, ואחר כך הוה לילה גמור) ואת שיטת הרא"ם. בסוף דבריו כתב: "מיהו כבר נהגו העם להקל על פי פירוש ר"ת והגדולים שהסכימו לפירושו, אבל ודאי המחמיר לעצמו בהכנסת שבת כדעת הרא"ם תבוא עליו ברכה...".

29 כאן המקום להדגיש, שצריך לקבל תוספת שבת בפה קודם השקיעה! (וכן כתב במשנה ברורה רסא ס"ק כא).

30 אמנם הרמב"ם לא הזכיר דין תוספת זו אלא לעניין איטור אכילה בערב יום הכיפורים. ופירש הרב המגיד, שלשיטתו אין דין תוספת שבת דבר תורה (סובר כרב פפא שדורש את הפסוקים לעניין אחר). הבית יוסף הוסיף, שאף מדרבנן אין לו. לעומתו כתבו הגר"א וביאור הלכה (שניהם בסי' רסא ד"ה יש אומרים שצריך), שאף לרמב"ם יש מצווה מדרבנן להוסיף מחול על הקודש, וכן פסק הגר"א; הטור לא הזכיר דין תוספת שבת, וכתב הב"י, שנראה שסובר כדעת הרמב"ם, אך תמוה הוא (עיי' בית יוסף בסימן רסא).

התוספת עם בין השמשות עולה כמעט חצי שעה.

על כך שואל הר"ן (יומא ב:), מתי זמן תוספת זו: לא ייתכן שמדובר בעוד השמש זורחת על הארץ, שהרי שנינו: "ובכולן בית הלל מתירין עם השמש"; לא ייתכן לומר שמדובר בביה"ש, שהרי התוספת היא מצוות עשה וביה"ש הוא ספק כרת! מתרץ הר"ן (כדברי הרמב"ן), שהתוספת היא בתוך שיעור $\frac{3}{4}$ מיל שבין תחילת שקיעה לסוף שקיעה, כדברי ר"ת. וכך כתב השו"ע (רסא ב):

"יש אומרים שצריך להוסיף מחול על הקודש. וזמן תוספת זה הוא מתחלת השקיעה, שאין השמש נראית על הארץ עד זמן בין השמשות. והזמן הזה שהוא שלושה מילין ורביע, רצה לעשותו כולו תוספת עושה, רצה לעשות ממנו מקצת עושה, ובלבד שיוסיף איזה זמן שיהיה ודאי יום מחול על הקודש. ושיעור זמן בין השמשות הוא שלושת רבעי מיל, שהם מהלך אלף ות"ק אמות קודם הלילה."

הרי שהביא השו"ע במפורש כשיטת ר"ת, אפילו בערב שבת. שהרי לשיטת הגאונים, שיעור זה הוא לילה גמור ותוספת שבת הוא קודם זמן זה³¹.

אחרונים

המעין בספרי שו"ת של האחרונים, יראה שכולם נגעו בסוגיא זו בנושאים שונים (כניסת שבת ויציאתה, זמני תפילות מנחה וערבית, ברית מילה וכו'). יש אחרונים שהביאו טענות וראיות כשיטת ר"ת, הוכיחו דבריהם מהפוסקים ודחו את דברי הגאונים לגמרי; יש שדחו את שיטת ר"ת מכל וכל ונקטו כשיטת הגאונים; יש שעשו פשרה להחמיר כשתי השיטות. להלן נציין חלק מהאחרונים.

• **חתם סופר** (שו"ת חת"ס ח"א סי' פ) נשאל על תינוק שנולד במוצ"ש ביום המעונן, והסתפקו אם נולד בשבת או לאחר צאת הכוכבים. בתשובתו כתב:

"והנה אנחנו כולנו במדינות אלו עושים במלאכה עש"ק עד קרוב לשעה או ג' רביע

31 עיין ברמ"א (רסא א) שהעיר על דברי השו"ע: "ספק חשיכה והוא בין השמשות (והיינו כדי שיעור הילוך שלושת רבעי מיל אחר שקיעת החמה (טור בסימן רצ"ג וכדלקמן ס"ס ב') ושיעור מיל הוא שליש שעה פחות חלק ל')...". לכאורה משמע כשיטת הגאונים! אמנם, מאחר שלא הגיה על דברי השו"ע שכתב בפירוש כר"ת, משמע דלא פליג. לכן המשנה ברורה פירש דבריו: "אחר שקיעת החמה - היינו אחר סוף שקיעה", כלומר תחילת שקיעה שנייה, כדברי ר"ת.

שעה קודם צאת הכוכבים, נמצא אנו תופסים במוחלט כשיטת ר"ת, ואיך אח"כ בהגיע יום השבת ויהיה מוטל עליו למול בנו ביום שמיני ללידתו, יאמר ויחוש לדעת הסוברים שכבר היה לילה אז? ונמצא עביד תרתי קולי דסתרי אהדדי: עשה מלאכה עד סמוך לשלושת רביעי מיל, ומתעצל במצוות עשה של 'ביום השמיני ימול', כאילו אותו זמן היה לילה?! ויהיה מן המתמיהים".

- **בביאור הלכה** (סי' רסא ד"ה מתחילת השקיעה) כתב, שוודאי צריך להיזהר כדעת הגר"א וסיעתו, שלא לעשות מלאכה בערב שבת כבר משקיעת החמה. והוא הדין לכל דבר שיש בתורה, שנפק"מ בין יום ובין לילה. בסוף דבריו כתב, שמכל מקום לכתחלה בוודאי טוב לחוש לדברי הרא"ם ולהקדים מעט יותר בהדלקת הנרות, כדי לצאת גם שיטתו. וכן כתב במשנה ברורה (ס"ק כג), שמי שמחמיר לפרוש ממלאכה 20-30 דקות קודם השקיעה אשרי לו, שיוצא ידי שיטת כל הראשונים (אף לשיטת היראים ע"פ חישוב מיל 24 דקות) - וכן נוהגים בלוחות של ימינו, להדליק נרות 20 דקות קודם השקיעה.

לעניין מוצ"ש, כתב (רסא ד"ה שהוא ג), שנכון לצאת ידי חובת ר"ת וסיעתו, שלא לעשות מלאכה עד סוף שיעור ארבעת מילין (ועיין לעיל שהבאנו דבריו ביחס בין הכסיף לצאת הכוכבים).

לעניין מילה (מ"ב סי' שלא ס"ק יד), הביא את דברי החיד"א בברכי יוסף ועוד אחרונים, שהתפשט המנהג בכל ערי ישראל להחמיר כגאונים.

- **בן איש חי** בהלכות מוצ"ש (שנה שניה פרשת ויצא אות א), כתב דלא כר"ת:

"מאחרין תפלת ערבית כדי להוסיף מחול על הקודש, וצריך להוסיף זמן שהוא ודאי לילה. ופה עירנו בגדאד יכוננה עליון אמן, נוהגים להמתין עד שיעבור שלישי שעה מקריאת המגרב [שהוא 7 דקות אחר השקיעה]. ועטרת ראשי אדוני אבי זכרונו לחיי העולם הבא היה מחמיר להמתין חצי שעה, ועל כל פנים אין רשאים לפחות מן שלישי שעה, שהוא עשרים דקים אחר קריאת המגרב, כיון שנהגו בכך".

- **כף החיים** (רסא ס"ק א) הביא כמה ספרי אחרונים שכתבו שהמנהג כשיטת הגאונים, "שהוא קרוב לדעת" (גינת ורדים, מהר"ל ן' חביב, החיד"א בברכ"י, גט מקושר, שו"ת בתי כהונה, גר"א). וכן כתב שהמנהג אצליהם בע"ש כשיטת הגאונים. אמנם לכל דבר שצריכים בשבילו לילה, כגון: מוצ"ש/ אכילת מצה בליל פסח וכדומה, ממתינים עד לאחר 3 כוכבים בינוניים, כל מקום לפי מקומו, ובמקומות אלו הוא כמו שני שלישי שעה מהשקיעה. וכ"כ בסי' רצג (ס"ק ה) לעניין מוצ"ש כגאונים. אולם, שם הוסיף את דברי כף החיים למהר"ח פלאגי (סי' לא אות ו) שהחמיר

כר"ת.

לעניין מילה (שלא ס"ק לה) הביא את דברי הרב בית דוד (א"ח סי' קכו), שכל עוד נראה שמש אפילו משהו מהמקום הכי גבוה בעיר - מונים מאותו יום; וכשאינן נראה כלל - מונים להבא (אם הוא ע"ש, נדחה ליום ראשון). והאריך שכך פשט המנהג, מזמן גאוני הדורות.

• **הרב משה פיינשטיין** (אג"מ או"ח ח"ד סי' סב) כתב:

"הנה כאשר אנחנו, לא שייך שיהיה לנו הכרעה בדברי רבותינו הראשונים, אף כשיש קושיות על איזו שיטה, לכן ודאי יש לנו להחמיר בענין זמני השקיעה וצאת הכוכבים כחומר שתי השיטות וכן היינו נוהגין".

בערב שבת - מדליקים נרות 20 דקות קודם השקיעה (כיראים ע"פ חישוב מיל - 24 דק'); במוצ"ש - ממתינים 72 דק' מהשקיעה, דכיוון שמדינא שיעור זה תלוי באופק (כגר"א), בין לקולא בין לחומרא, אין צורך להחמיר ולהמתין 96 דק' (כמ"ד מיל 24 דק'). ובשעת הצורך אפשר להוציא שבת בצאת הכוכבים של אותו מקום³².

לעניין מילה, אפילו נולד בביה"ש של הגאונים (דלר"ת הוי יום) - אין להקל למולו בשבת.

• **בשו"ת ציץ אליעזר** (חלק יז סימן סב) הביא בשם הרמב"ם, שצריך לסמוך על הגאונים ואנשי א"י. לכן כתב, שאף אם נמצא עוד ראשונים ואחרונים הסוברים כר"ת, אין לשנות מהמנהג כשיטת הגאונים. בתשובתו, הביא את דברי בעל זבחי צדק, שהמנהג בבגדאד כסברת הגאונים. וכן הביא בשם בעל "גט מקושר" (רב החיד"א), וכן הביא משו"ת פרי יצחק, שהמנהג בירושלים כשיטת הגאונים. והביא דברי הגרצ"פ פרנק ז"ל רבה של ירושלים, כי זה כמה וכמה דורות שנהגו בארץ ישראל להלכה למעשה כשיטת הגאונים הקדמונים, ועל זה נאמר שמנהג עוקר/קובע הלכה³³. והביא משו"ת הלכות קטנות למהר"י חאגיז, שהעלה, שבכל מקום שההלכה רופפת בידך - פוק חזי מה עמא דבר, כי פשוט הוא אשר באהבת ה' את עמו ישראל יסיר מכשול מדרכיהם.

32 לעניין שבות במקום מצווה שהתירו בער"ש ולענין מנין ימי אבילות, הקל כר"ת; לענין תענית, מי שקשה עליו התענית, יכול להקל לאכול לאחר ביה"ש של הגאונים.

33 עיין בשו"ת מהרי"ף (סי' מז) שכתב שאין למנהג זה על מה לסמוך, אבל הוסיף: "ואפילו הכי אני אומר אין בידינו לבטל המנהג הזה, מפני שכבר דשו בו כל העולם, ועל זה נאמר (ביצה ל). הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין. וכל המערער על המנהג הזה אני דן אותו במחטיא את הרבים".

• **הרב משאש** (שמ"ש ומגן ח"א חאו"ח סי' ה) האריך וכתב שהמנהג כגאונים, וכן היה המנהג במרוקו, שהיה הרב עושה הבדלה מיד לאחר ערבית. לדבריו, הסיבה שלא פסקו כמרן בהלכה זו, על אף שקיבלו הוראות מרן, לא בגלל שהקלו, שהרי לכל דעה חומרא וקולא, אלא כיוון ששיטת ר"ת אינה תואמת את המציאות, לעומת שיטת הגאונים שמתקבלת על הדעת, לכן לא עקרו את מנהג הראשונים, שנהגו בו קודם התפשטות פסקי מרן. ולבסוף כתב שהרוצה להחמיר יעשה כן בצנעא בתוך ביתו, כדי שלא להראות שהציבור מחללים שבת ח"ו³⁴.

לעניין מילה כתב, שהנולד בער"ש, בזמן שבין 10 דקות קודם השקיעה עד אחרי חצי שעה מהשקיעה (לצאת ידי ספק החישובים) - נימול ביום א'. הנולד לאחר מכן - נימול בשבת.

• **הגר"ע יוסף**, בספרו חזון עובדיה (שבת ח"א עמ' רסח - רעא), הביא בתחילה את הפוסקים כשיטת הגאונים, כדי לחזק את מה שנהגו להחמיר מאד בער"ש, כשיטת הגאונים. אמנם, לאחר מכן, הביא את הפוסקים הרבים, ראשונים ואחרונים הסוברים כר"ת³⁵ (עיין באריכות יביע אומר ח"ב חאו"ח סי' כא; הליכות עולם ח"ג ריש פרשת ויצא). לשיטתו, חובה קדושה לכל אשר נגע אלקים בלבו, להחמיר כשיטת ר"ת במוצ"ש, דמי ירהיב עוז להכניס ראשו בין ההרים הגדולים ולא יחוש פן ירוצו את גלגלתו?

לענין מילה כתב לנהוג כדעת הגאונים - הנולד בער"ש 20 דקות אחר השקיעה (18 דק' שמא מיל 24 דק' + חצי דקה לביה"ש דר' יוסי + דקה שמא פיספסו קצת) - נימול בשבת.

זמן הדלקת נרות חנוכה

מכאן נבוא לדון בזמן הדלקת נרות החנוכה. נעיין בגמרא (שבת כא:): העוסקת בסוגיא זו:

34 ובספרו תבואות שמ"ש (חיו"ד סי' צב), התבטא בחריפות יתירה: "ובאמת שחרה לי על קצת מתחסדים שמחמירים שלא להוציא את השבת עד ד' מילין אחר השקיעה, ותולין זה בר"ת, והוא חומרא טפלה וטעות גמורה, וח"ו אם יעלה על דעתו של ר"ת לפסוק כן במקומינו, והלא מקרא מלא בתורה: ויקרא אלהים לאור יום ולחושך קרא לילה..."

35 עיין שם שהביא דברי האחרונים שכתבו שהמיקל בזה מכניס עצמו באיסור סקילה, ויש שגזרו לנדות את המיקל בזה. והביא דברי מהרי"ף שכתב, שאפשר שעל ידי זה תתקרב הגאולה; עיין שם שהגיב על דברי הר' משאש.

”ורמינהו: מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק. מאי לאו דאי כבתה הדר מדליק לה? לא, דאי לא אדליק מדליק, ואי נמי לשיעורה נרשׁי - שיהא בה שמן כשיעור הזה, ומיהו אם כבתה אין זקוק לה[.]”.

הברייתא מגדירה זמן התחלה וסיום להדלקת נרות חנוכה. הראשונים בארו, שפרק זמן הוא חצי שעה³⁶. בתחילה מנסה הגמרא להסביר שבפרק זמן חייבים הנרות לדלוק, ואם כבו - צריך להדליקם שוב. הגמרא דוחה הסבר זה, על-פי ההלכה שכבתה אין זקוק לה, ומתרצת שני תירוצים:

(א) דאי לא אדליק מדליק; (ב) לשיעורה.

נחלקו הראשונים בהסבר התירוץ 'דאי לא אדליק מדליק':

- בה"ג, רמב"ם: עבר זמן זה ולא הדליק - לא ידליק.
- תוס' (ד"ה דאי לא אדליק)³⁷, רא"ש, ר"ן, ריטב"א - פשט התירוץ, שמכאן ואילך עבר הזמן. אבל כיוון שהגמרא מתרצת תירוץ נוסף, בדיעבד ידליק גם לאחר זמן זה. אלא שלכתחילה ראוי להחמיר שלא לאחר זמן זה - וכן פסק שו"ע (וכן באר בב"י בדעת הטור).
- רשב"א - המדליק אחר זמן זה לא עשה מצווה כתיקנה, דליכא פרסומי ניסא כולי האי. מאירי - המדליק אחר זמן זה, לא יצא ידי חובת הדלקה בזמנה, שהרי כלו עוברי דרכים.

מצוותה משתשקע החמה

באור מושג 'משתשקע החמה', המובא בגמ' (שבת כא:) לעניין זמן הדלקת נרות חנוכה, שנוי במחלוקת שהבאנו לעיל:

- ר"ת (ספר הישר סי' רכא) - סוף שקיעה, דהיינו לילה ודאי (עיין מש"כ בהערה 10, שהביא ראיה לשיטתו בבאור ביה"ש מנר חנוכה, אלא שבסוגית ביה"ש משתשקע =

36 רי"ף שבת ט. - ט; וכן כתב רא"ש; וכ"כ רמב"ם הלכות מגילה וחנוכה פ"ד ה"ה; וכ"פ טוש"ע סי' תרעב סע' ב.

37 תוס' הביא בסוף דבריו את דברי ר"י, שגם אם נאמר שהגמרא התכוונה דווקא לפרק זמן זה, דין זה אינו מעשי לימינו. כיוון שמדליקים בבית ולא ברחוב, אנו לא מוגבלים לזמן תנועת האנשים ברחוב. וכ"כ רא"ש, ר"ן, ריטב"א בשם תוס', רשב"א בשם רבו, מאירי; הטור הביא את דברי התוס', ולבסוף סיים, שנראה שאף לדין צריך לדקדק בשיעור, כיוון שמדליקים בפתח הבית ויש היכר לעוברים ושבים. וכן כתב הרמ"א בהגהות (סי' תרעב סע' ב).

ביה"ש ולא צה"כ).

- **רא"ם** (יראים סי' רעד) - קודם שקיעה; וזו לשונו: "בעוד קצת יום קאמר, דכיון שהחשיך קצת לא הוי שרגא בטיהרא, ובאותו זמן מתחילין בני אדם לשוב לבתיהן ומתמיהין שרואים נר בעוד היום, ויודעים שמחמת מצוה היא ואיכא פרסומי ניסא".
- **גר"א** (שנקט כשיטת הגאונים) - תחילת שקיעה³⁸; לשיטתו מדליקים נרות חנוכה בשקיעה.

רמב"ם (הלכות מגילה וחנוכה פ"ד ה"ה) כתב: "אין מדליקין נרות חנוכה קודם שתשקע החמה, אלא עם שקיעתה³⁹, לא מאחרין ולא מקדימין". וכן משמע מדברי בה"ג.

טור (סי' תרעב) כתב: "מצותה מסוף שקיעת החמה עד חצי שעה מן הלילה, שאז העם עוברין ושבין ורואין בביתם ואיכא פירסומי ניסא...". הב"ח העיר, שהטור מבאר את המילה 'משתשקע' שבגמרא - סוף שקיעה כר"ת. וכן כתב במרדכי, דסוף שקיעה היינו צאת הכוכבים, דשרגא בטיהרא מאי מהני.

שו"ע (תרעב א) ציטט את לשון הרמב"ם, עם תוספת מילה אחת מלשון הטור: "אין מדליקין נר חנוכה קודם שתשקע החמה, אלא עם סוף שקיעתה, לא מאחרים ולא מקדימים...". באר המגן אברהם והביאו משנה ברורה (ס"ק א), סוף שקיעתה - היינו צאת הכוכבים.

לאור האמור לעיל, דברי השו"ע (סוף שקיעה), נבעו מהבנת ר"ת את המושג 'משתשקע'. שהרי לשיטת הגאונים והגר"א, אין נפק"מ לדיוקי לשון אלו, אלא תמיד הכוונה לתחילת שקיעה; כמו כן, לשיטת השו"ע שהבאנו לעיל, צאת הכוכבים הוא ארבעה מילין לאחר השקיעה (כדעת ר"ת).

מכאן נשוב למנהג כיום. כפי שהבאנו לעיל, אנו פוסקים היום כשיטת הגאונים, מלבד מיעוט המחמירים להוציא את השבת כשיטת ר"ת. בהלכות חנוכה אנחנו

38 כן כתב בסי' רסא ד"ה שהוא ג; וכן הביא בהלכות חנוכה סי' תרעב ד"ה סוף שקיעה. והביא ראייה מדברי רשב"א ור"ן שפירשו את המושג 'משתשקע' - תחילת שקיעה, אלא שהם דיברו על תחילת שקיעה שנייה, שהיא בעצם סוף שקיעה (ראשונה) שהביא התוס' בדברי ר"ת.

39 ויש לזה טעם על פי הסוד. שהרי חלק ממטרת ההדלקה, להעלות שתי טיפות שנפלו לקליפה (לכן מניחים החנוכייה ברשות הרבים, בפתח הבית). נקודת השקיעה הוא הזמן שיש לנו כוח לפעול בטרם ירד הלילה ויתגברו הדינים. ועיין פרי עץ חיים (שער חנוכה ופורים פרק ד) שכתב: "ודע, כי אנו מדליקין אותה עם שקיעת החמה". ע"ש טעם שכתב לזה.

עושים כלאיים: לוקחים את עיקרון השו"ע, שנבע משיטת ר"ת, להדליק בצאת הכוכבים, ומיישמים את עקרון זה על פי צאת הכוכבים כחישוב הגאונים. הבעיה גדלה כשמאחרים להדליק נרות למעלה מ-10 דקות לאחר צה"כ, שהוא לאחר שיעור חצי שעה מזמן הדלקת נרות לשיטת הגאונים (ולשיטת רמב"ם ובה"ג אי אפשר להדליק אחר זמן זה, כדלעיל)!

לכן כתב בביאור הלכה (ד"ה מאחרים) שצריך להדליק נרות מיד בצאת הכוכבים (אפילו קודם תפילת ערבית), כדי לצאת גם ידי חובת הפוסקים להדליק בשקיעה. בפרט לצאת ידי חובת הרמב"ם, הסובר שלאחר חצי שעה עבר הזמן. וכן כתב במשנה ברורה (ס"ק א), והוסיף, שהמתפלל ערבית קודם הדלקה צריך להכין את הנרות לפני התפילה, אחרת "יש לחוש שיעבור עיקר זמן הדלקתו והוא חצי שעה מדינא דגמרא".

סיכום

פתחנו במחלוקת התנאים - רבי יהודה, רבי נחמיה ורבי יוסי - בשיעור בין השמשות. הבאנו להלכה, שמחמירים בשיעור בין השמשות, בכל מקרה לגופו. הרחבנו במחלוקת ר"ת והגאונים, בגדר השקיעה ההלכתית ושיעור ביה"ש: גאונים - בשקיעה הרגילה מתחיל ביה"ש, לאחר שיעור 3/4 מיל (13.5 - 18 דק') - הוי לילה. והבאנו, ששיעור לילה משתנה בכל מקום לפי האופק, ע"פ שלושה כוכבים בינוניים. ר"ת - לשקיעה הרגילה אין נפקא מינה, השקיעה ההלכתית היא בתחילת שקיעה שנייה (58.5 - 78 דק' לאחר השקיעה). לילה ודאי הוי לאחר ארבעה מילין (72 - 96 דק') מהשקיעה הרגילה (ציינו לשיטת המנחת כהן, שגם לר"ת זמן לילה ודאי תלוי בצאת הכוכבים של אותו מקום).

התמקדנו בשלוש נפק"מ הלכתיות: כניסת השבת, יציאתה וברית מילה לנולד בין השמשות. העולה מדברי האחרונים, שכיום אף אחד לא נוהג כשיטת ר"ת (שהביאה שו"ע) לעניין כניסת שבת וכן לא לעניין מילה. יש מהאחרונים שצידדו להחמיר כר"ת בצאת השבת. וכל אחד יעשה כמנהגו.

לבסוף, הארנו מסוגיית בין השמשות על זמן הדלקת נרות חנוכה. הדגשנו את החשיבות להדליק נרות חנוכה מיד בצאת הכוכבים, כדי שלא לעשות תרתי דסתרי: להדליק בצאת הכוכבים (כהבנת ר"ת בסוגיא) כחישוב הגאונים, בזמן שלגאונים עברה חצי שעה מזמן ההדלקה.